

SCHUITJE VAREN, PIJPJE ROKEN

De rol van het rookgerei bij het historisch-archeologisch onderzoek naar de overtoom te Zoetermeer

door Patrick van Domburg

lid van de Archeologische Werkgroep Zoetermeer

Inleiding

Archeologen zetten de spade pas in de grond wanneer de bodem wordt bedreigd, meestal door nieuwbouw. Het zal niemand bevreemden dat in de nog altijd uitdijende groeistad Zoetermeer, waarvan de geschiedenis teruggaat tot voor 1100 (1), de plaatselijke archeologische werkgroep al 20 jaar de handen vol heeft aan het doen van onderzoek. In 1987 diende zich het project "Reguliersdam" aan. Als gevolg van de aanleg van het tweede deel van de wijk Rokkeveen zou deze dam, gelegen in de Delftsewallenwetering, evenals de vaarweg zelf, voorgoed verdwijnen. De Delftsewallenwetering vormde tot 1935 de natuurlijke grens tussen de gemeenten Zoetermeer (aan de westkant) en Zegwaart. In dit jaar zijn beide dorpen opgegaan in de nieuwe gemeente Zoetermeer. Naast dam en wetering zouden ook de eventueel in de bodem aanwezige fundamenten en gebruiksvoorwerpen met het afgraven van het terrein worden vernietigd. Uit de archieven is een aantal bouwsels bekend, waaronder een boerderij en een overtoom die de schepen over de dam kon trekken. Om de geschiedenis van dit stukje Zoetermeer, dat een paar kilometer buiten de eigenlijke dorpskern lag, te redden, is in 1989 gedurende 58 dagen veldonderzoek gedaan. Nu, zo'n 8 jaar later, is het onderzoek beëindigd met een publicatie: *Over de Reguliersdam, Historisch-archeologisch onderzoek naar de Zoetermeerse overtoom* (2). In dit artikel wordt de rol die de tabakspijpen bij het onderzoek hebben gespeeld, belicht.

Pijpen bij de vleet

Het archeologische veldonderzoek heeft vele vondsten opgeleverd, waaronder ruim 1400 pijpenkoppen. De meeste bodemvondsten zijn aangetroffen in sloten die in de nabijheid van de bebouwing hebben gelegen. Zowel aan Zoetermeerse als aan Zegwaartse zijde is een sloot met veel huisafval aangetroffen. In de Zoetermeerse sloot zijn circa 1000 tabakspijpen opgegraven, in de Zegwaartse ruim 400. Voldoende dus om een statistisch betrouwbare vergelijking tussen beide dorpen te maken.

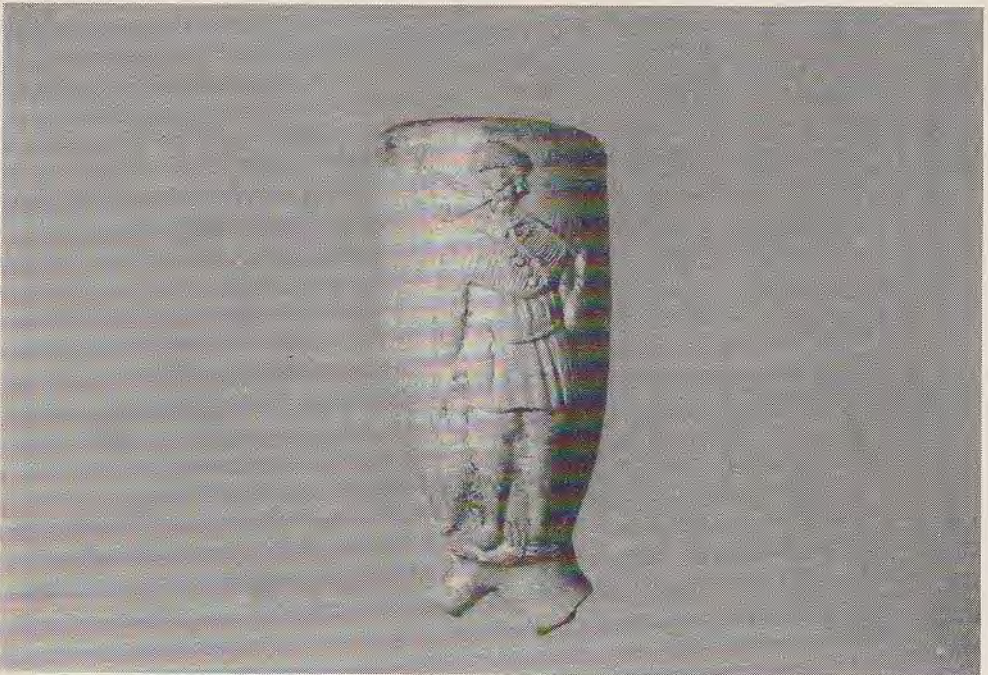
Deze vergelijking, waarop in dit artikel met name wordt ingegaan, is één van de leuke en misschien ook wel bijzondere aspecten van dit archeologische onderzoek (3). Het gebeurt immers niet zo vaak, dat twee voormali-

ge gemeenschappen zó dicht bij elkaar gelegen hebben (ca. 200 meter) en bovendien zóveel "bewaard" afval hebben opgeleverd, dat in één onderzoek een zinvolle vergelijking van de pijpenvondsten mogelijk is.

De koppeling van de gegevens die uit het pijpelogisch onderzoek werden verkregen, met de andere archeologische vondsten, maakt het pijpelogisch onderzoek nog waardevoller. Hierbij moet worden gedacht aan vergelijking van dateringen van pijpen met andere bodemvondsten. Door bijvoorbeeld borden en munten met jaartallen, die op zichzelf te weinig betrouwbaar zijn om een grondlaag te dateren (ze kunnen immers jaren zijn meegegaan alvorens in de bodem terecht te zijn gekomen), met scherp gedateerde pijpen te vergelijken, kan de ouderdom van een spoor worden bepaald. Maar ook het beschouwen van pijpen tegen de achtergrond van andere tabacologische voorwerpen, zoals de eveneens in de Zoetermeerse sloot gevonden vonkenvanger, een pijpenmof en een tondeldoos, valt onder deze koppeling.

Ten slotte is alle informatie die uit het archeologisch onderzoek is gekomen, geprojecteerd op de keur aan gegevens die het archiefonderzoek heeft opgeleverd. Het beeld van vier eeuwen bewoning aan de overtoom is hiermee meer dan een ruwe schets.

Afb. 1 Foto Archeologische Werkgroep Zoetermeer
Pijproker met harpoen en vis in de handen.

Pijpen om te vergelijken

Om pijpen van rokers uit twee dorpen te vergelijken, moeten ze eerst per kop worden gedetermineerd. Per kop zijn de volgende kenmerken bepaald: kwaliteit (grof, fijn of porselein), mate van gerooktheid (sterk, matig of niet/nauwelijks), merk (uitgesplitst naar reliëf/hiel, beeld/cijfer/letter en plaats op de ketel), vorm (dubbelconisch, trechtervormig, ovoïde, kromkop of rondbodem), productieplaats, pijpenmaker en datering (aan de hand van merk, vorm en eventueel pijpenmakersnaam is een periode vastgesteld) zijn per kop bepaald.

Nadat de gegevens van alle pijpen in de computer waren ingevoerd, kon het statistisch onderzoek per spoor (dat wil zeggen naar vondsten uit dezelfde archeologische context, bijvoorbeeld "demplaag Zegwaartse sloot") worden uitgevoerd. Van alle koppen uit hetzelfde spoor werden de cijfers over kwaliteit etc. samengenomen. Voor wat betreft de datering zijn per spoor zogenaamde quartielen berekend, waarmee een interval in de tijd kan worden aangegeven, waarin 50% van de pijpen kan worden gedateerd. De kans op een oudere of jongere pijp in een spoor is dan in beide gevallen 25%. Aan de hand van de quartielen zijn zo'n 20 sporen gedateerd. Met name voor de sloot aan de Zoetermeerse zijde, die blijkens gevonden dwarsbeschoeiingen in meerdere etappes moest zijn gedempt, was het belangrijk om te onderzoeken wanneer welk deel was dichtgegooid (4). Aan de hand van archiefgegevens kon vervolgens worden bepaald welke bewoner of grondgebruiker er belang bij had dat water plaats maakte voor land.

Van een waterput op het Zegwaartse deel kon worden vastgesteld vanaf welk jaar er koppen in terecht konden zijn gekomen (mogelijke ingebruikname waterput) en tot op welk moment er nog pijpen in konden zijn gevallen (vroegst mogelijke dempdatum) (5). Zonder de vele pijpen zou het doen van uitspraken over de datering van sporen aanzienlijk moeilijker zijn. Andere bodemvondsten zijn immers veelal minder nauwkeurig te dateren en komen bovendien in kleinere aantallen voor.

Nadat de cijfers per spoor waren geproduceerd, konden de sporen onderling worden vergeleken, eerst per dorp. Duidelijk werd onder meer dat naarmate de 18e eeuw verstreek de populariteit van Goudse pijpen aanzienlijk steeg, terwijl die van Gorinchemse en Schoonhovense gelijk bleef. Een aardige constatering, zeker wanneer je bedenkt dat het hoogtepunt in de Goudse productie rond 1750 ligt en dat van beide andere steden in de periode 1780-1800 (6). Tegelijk ontstaat natuurlijk het vermoeden dat, gelet op het toenemende gebruik van de duurdere Gouwenaars, de welvaart van de bewoners eveneens toenam. Onderzoek naar de kwaliteit van de pijpen bevestigt dit (7). Uit historisch onderzoek blijkt, dat er in het laatste kwart van de 18e eeuw een aantal erfenissen te beurt viel aan de

bewoners van de Zoetermeerse boerderij. De erfenissen zijn wellicht "in rook opgegaan!"

Ten slotte was een vergelijking tussen Zoetermeer en Zegwaard mogelijk. Om geen appels met peren te vergelijken, is alleen het materiaal uit de sporen met eenzelfde datering beschouwd. De sporen die zich hiervoor leenden, besloegen de tweede helft van de 18e eeuw (8).

De mate van gerooktheid en de kwaliteit van de pijpen vormen een maatstaf voor de welvaart van de rokers. Arme rokers zullen een gebroken pijp minder snel weggooien dan de rijke rokers. Uit het historisch onderzoek bleek al gauw, dat de bewoners van de boerderij aan de Zoetermeerse zijde er warmer bij zaten dan de arbeiders in de woningen die in Zegwaard stonden. Een vergelijking in de mate van gerooktheid laat een licht verschil in welvaart zien ten gunste van Zoetermeer:

	sterk	matig	niet/nauwelijks gerookt
Zoetermeer	32%	31%	37%
Zegwaard	35%	38%	27%

Om het pijpelogisch onderzoek in een breder kader te plaatsen zijn de cijfers uit een archeologisch onderzoek in de vestingstad Bourtange erbij genomen. De aantallen sterk, matig en niet/nauwelijks bedroegen respectievelijk 19, 74 en 7 procent (9). Waren de Zoetermeerse en Zegwaardse rokers, gelet op het veel hogere percentage niet/nauwelijks gerookt, onvoorzichtiger?

Een groter welvaartsverschil volgt uit de kwaliteitcijfers:

	grof	fijn	porselein
Zoetermeer	29,4%	49,9%	19,6%
Zegwaard	53,2%	26,4%	19,7%

Ten slotte wijst ook een hoger percentage duurdere Gouwenars in Zoetermeer op een grotere mate van welvaart in dit dorp (10):

	Gouda	Gor.	Sch.	Overig/onbekend
Zoetermeer	76,4%	6,7%	5,4%	9,8%
Zegwaard	64,2%	3,0%	4,3%	25,4%

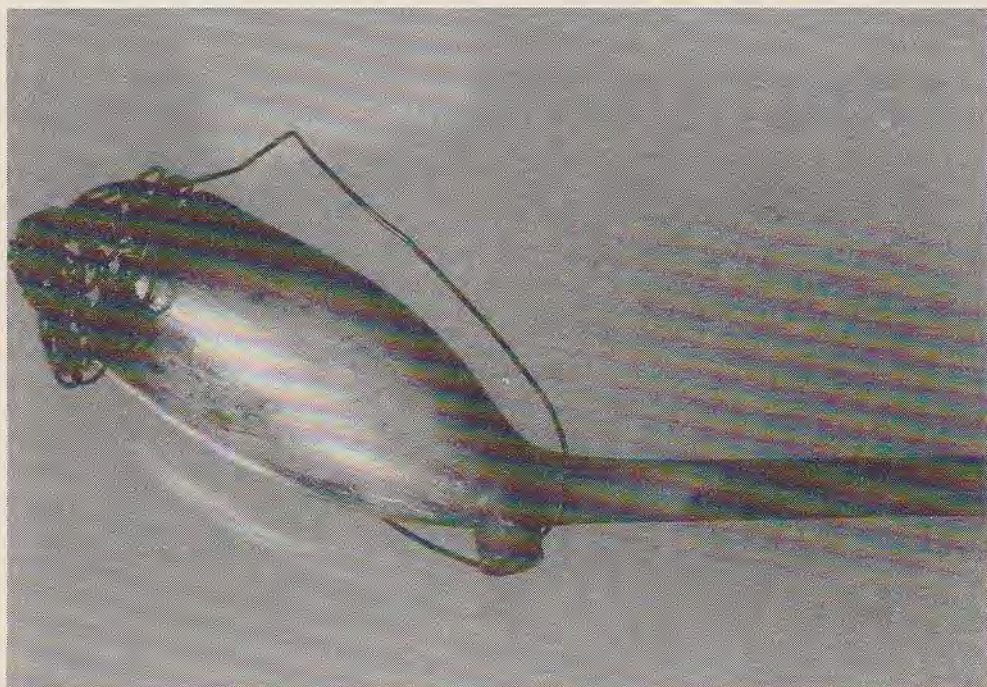
Een opmerkelijk verschijnsel is dat ongeacht het verschil in welvaart (naar tijd of plaats) het aantal porseleine pijpen rond de 20% blijft schommelen. Een verklaring kan zijn, dat blijkbaar niet werd bezuinigd op een mooie pijp voor de zondag.

Opvallend is voorts dat het overgrote deel van de porseleine pijpen zowel in Zoetermeer als in Zegwaart hetzelfde merk draagt: *de gekroonde turfmand*. In beide dorpen zijn er 45 gevonden. Dit is tevens bijna het grootste aantal dat van een merk is gevonden (11). In Zoetermeer is ook *de gekroonde duif* op de porseleine pijp populair: 28 stuks. Zowel voor de turfmand als de duif geldt bij dit project, dat zij nagenoeg allemaal op (alleen) porseleine pijpen voorkomen. Tevens staan vrijwel alle turfmanden op een eikelvormige kop (een kromkop of een rondbodern); op een vorm derhalve, die als curiosum onder de pijpen is te beschouwen (12). Dit ondersteunt de stelling over de zondagspijp.

Zowel de gekroonde turfmand als de gekroonde duif zijn onder andere door Teunis van Zon gefabriceerd: de gekroonde turfmand van 1760-1812 en de gekroonde duif van 1760-1761 (13). Ook is een tiental stelen met zijn naam aan het licht gekomen.

Ten slotte dient gemeld te worden dat totaal circa 300 verschillende merken zijn gevonden (14). Van Zoetermeerse zijde komen 171 merken die niet in Zegwaart zijn aangetroffen. In de Zegwaartse bodern zijn 59 merken gevonden die niet in Zoetermeer voorkomen. Een aantal van deze merken is (voor zover mij bekend) nog nooit in de literatuur genoemd.

Afb. 2

Foto Archeologische Werkgroep Zoetermeer

Porseleine pijp met het merk "de gekroonde duif", voorzien van een vonkenvanger. De steel draagt de teksten "VAN SON" en "IN GOUDA".

Lees "Over de Reguliersdam"!

Door globaal de aanpak van het pijpelogisch onderzoek te beschrijven en deze met een greep uit de resultaten toe te lichten, is zowel het historisch-archeologische onderzoek zelf belicht als de resultaten ervan, die in het boek "Over de Reguliersdam" zijn opgenomen. Het is niet mogelijk om binnen de kaders van een artikel alle in het boek voorkomende informatie over en uit het rookgerei te melden. Zo zijn de aangetroffen nabootsingen, andere tabacologische voorwerpen en nieuw ontdekte merken niet of nauwelijks aan bod gekomen. Evenmin kan een compleet overzicht van alle pijpmerken en teksten op stelen worden gegeven, zoals in het boek is gedaan. Mocht u over deze en andere niet aan bod gekomen onderwerpen willen lezen, dan kunt u het boek "Over de Reguliersdam" bestellen. Dit kan door fl. 26,- over te maken naar Postbankrekening 47 88 145 van het Historisch Genootschap Oud Soetermeer onder vermelding van "boek Overtoom". Vergeet niet uw naam en adres te vermelden!

NOTEN

1 Zoetermeer staat op de zogenaamde bottinglijst, een belastinglijst waaraan tot ca. 1100 dorpen werden toegevoegd. Het oudste archiefstuk, waaruit het bestaan van het dorp Zoetermeer blijkt, dateert van 1269. De oudste bodemvondsten dateren uit de tweede helft van de 13e eeuw.

2 Dit betreft een uitgave van het Historisch Genootschap Oud Soetermeer die is samengesteld door P. van Domburg, E. Dullaart, J. van Dijk, R. Grootveld en J. Tuinstra. Het boek bevat 128 pagina's, ruim 130 tekeningen en meer dan 100 foto's.

3 Ook aan de hand van het botmateriaal is een vergelijking tussen beide dorpen gemaakt. Bij de onderzochte bewoners in Zoetermeer was het varkensvlees meer populair dan in Zegwaard en in Zegwaard werd het rundvlees vaker geconsumeerd dan in het onderzochte deel van het aangrenzende dorp.

4 De oudste fase is in de periode 1684-1700 gedempt, de tweede tussen 1765 en 1770, het derde deel aan het einde van de 18e eeuw en de vierde fase ergens in de periode 1803-1831.

5 In de waterput zijn vijf koppen aangetroffen, waarvan de oudste gemaakt is na 1734 en de jongste uiterlijk in 1815.

6 In de eerste helft van de 18e eeuw kwam een derde van de pijpen die aan de Zoetermeerse zijde zijn gevonden uit Gouda. In de periode 1750-1831 bedraagt dit tweederde. De relatieve hoeveelheden Schoonhovens en Gorinchems rookgerei blijven tussen de 5 en 8% schommelen.

7 In de eerste helft van de achttiende eeuw bedroeg het percentage grove pijpen 66; in de periode 1750-1831 21. Het relatieve aantal fijne pijpen neemt daarentegen toe van 17 naar 53%.

8 Het Zoetermeerse spoor bevatte een kleine 500 pijpen, waarvan het kwartiel 1772-1803 was. Uit het Zegwaardse spoor kwamen 300 koppen, met een kwartiel 1751-1795.

9 Zie D.H. Duco, Kleipijpen, in: Lenting, J.J., H. van Gangelen, H. van Westing (red.), Schans op de grens: Bourtanger bodemvondsten 1580-1850, Sellingen 1993.

10 Ter relativering dient er wel op gewezen te worden dat de cijfers voor kwaliteit en vervaardigingsplaats enigszins met elkaar zijn verbonden. Porseleine en fijne produkten zul je alleen uit Gouda mogen verwachten. Grove pijpen komen uit alle drie de steden.

Het evenredige verband tussen pijpen van onbekende herkomst (Zegwaart 25,4%) en pijpen van grove kwaliteit (Zegwaart 53,2%) blijkt eveneens. Pijpen zonder merk zijn veelal niet aan een productiecentrum te koppelen en grof.

11 Alleen van de gekroonde 12 zijn er in Zoetermeer meer gevonden: 47 stuks. De vraag rijst waarom nu juist van een bepaald merk op een porseleine pijp, op een kwaliteitspijp dus, waarvan er procentueel zo weinig zijn, absoluut zo veel zijn aangetroffen. Aansluitend op het idee van de zondagspijp komt de volgende theorie wellicht overeen met de waarheid. Porseleine pijpen zijn met name thuis en niet "op het werk" gerookt. Dit betekent dat de bewoners aan de dam deze porseleine pijpen hebben weggegooid en niet bijvoorbeeld de buurtschippers die de overtoom passeerden. Deze laatsten woonden immers elders. De vraag die dan nog moet worden beantwoord, is waarom er dan niet ook veel grove en fijne pijpen van een bepaald merk zijn gevonden. Deze zijn door de dambewoners immers ook gerookt. Antwoord: omdat deze kwaliteiten (juist wel) "op het werk" werden gerookt, zodat je in het onderzochte gebied niet veel van deze pijpen van de bewoners hoeft te verwachten; zij werkten op het land buiten het erf van de boerderij en de overtoom. Voortbordurend op deze theorie kan worden gesteld, dat de buurtschippers die met hun bootje over de overtoom werden getrokken, wel aldaar met hun werk bezig waren, zodat van hen veel grove en fijne pijpen verwacht mogen worden. Dit beeld lijkt te worden bevestigd door zowel de grote hoeveelheid verschillende merken (zoveel schippers, zoveel pijpmerken) als de kleine aantallen van elk merk (de buurtschippers verbleven niet lang aan de overtoom).

12 Aldus D.H. Duco in De Nederlandse Kleipijp, handboek voor dateren en determineren, Leiden 1987, blz. 47.

13 Zie Van der Meulen, J, De "Gecroonde roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda, Leiden 1994, blz. 81.

14 De inventarisatie van de merken had betrekking op het totaal aantal pijpenkoppen (circa 1430) en niet slechts op de vondsten uit de eerder genoemde vergelijkbare sporen.

TENTOONSTELLING PIJP EN POLITIEK

Van 20 februari tot 13 maart 1998 is in het provinciehuis Zuid-Holland, Princes Beatrixlaan, Den Haag de tentoonstelling te zien van "Pijp en Politiek".

Op deze tentoonstelling worden uit de collectie van Ruud Stam pijpen gevonden die met politiek te maken hebben. Het gaat daarbij onder meer om historische gebeurtenissen en figuren, de pijp als propaganda en herinneringspijpen. Bij de tentoonstelling zijn uitgebreide informatiepanelen over de achtergrond van de gebeurtenissen en over de pijpen te zien.

De tentoonstelling is te bezoeken op werkdagen tussen 9.00 uur en 17.30 uur.